

Будинок чернігівського магістрату (колишня кам'яниця Полуботка) XVII–XVIII століть

У статті розглядаються матеріали архітектурно-археологічних досліджень споруди XVII–XVIII ст. (кам'яниці), де розміщувався чернігівський міський магістрат. Характеризується історія будівлі та її сучасний стан.

Ключові слова: Чернігів, архітектура України, XVII–XVIII ст., кам'яниця, родина Полуботків, чернігівський магістрат.

The paper deals with the materials of architectural and archaeological research of the construction of the 17th – 18th centuries (kamyanyitsa) where the Chernihiv city Magistrate was located. The history of the building and its current state are characterized.

Key words: Chernihiv, architecture of Ukraine, 17th – 18th centuries, kamyanyitsa, Polubotok family, Magistrate of Chernihiv

У 1980 році під час археологічних досліджень А. Карнабеда та В. Глущенко на території чернігівської міської фортеці (урочище Вал) були виявлені архітектурні рештки кам'яниці XVII–XVIII ст. Згідно з висновками А. Карнабеда, ці архітектурні рештки були залишками споруди міського магістрату. Такий висновок спирався на дані картографічних джерел: відповідно до планів Чернігова XVIII ст., будинок міського магістрату розташовувався неподалік від Погорілих воріт, із західного боку Замкової вулиці (іл. 1). Саме там було закладено розкоп 1980 року [Карнабед, Глущенко 1980; Карнабед 1981; Карнабед 2008, с. 242–243].

Дослідження залишків споруди магістрату А. Карнабед продовжив у 1986–1991 роках. За цей час йому вдалося майже повністю розкрити південно-західну частину решток споруди і частково – північно-західну. Вони були прорізані стрічковими фундаментами дому Дворянських зібрань середини XIX ст. (зруйнований під час Другої світової війни) та подекуди включені в них.

На жаль, через нестачу фінансування дослідження А. Карнабеда здійснювались епізодично та без належної фіксації: був частково зроблений загальний схематичний кресленик розкритих мурувань у масштабі 1:50 (іл. 2) та обміри окремих збережених конструкцій. У 1991 році роботи припинились, а 1992

року розкопи були законсервовані шляхом зворотної засипки [Карнабед 1986; 1988; 2008]. Результатам досліджень А. Карнабед присвятив статтю «Чернігівський магістрат XVII–XVIII ст. Де і яким він був». За його життя ця стаття не була опублікована. Лише 2008 року її підготувала до друку та опублікувала Л. Ясновська [Карнабед 2008].

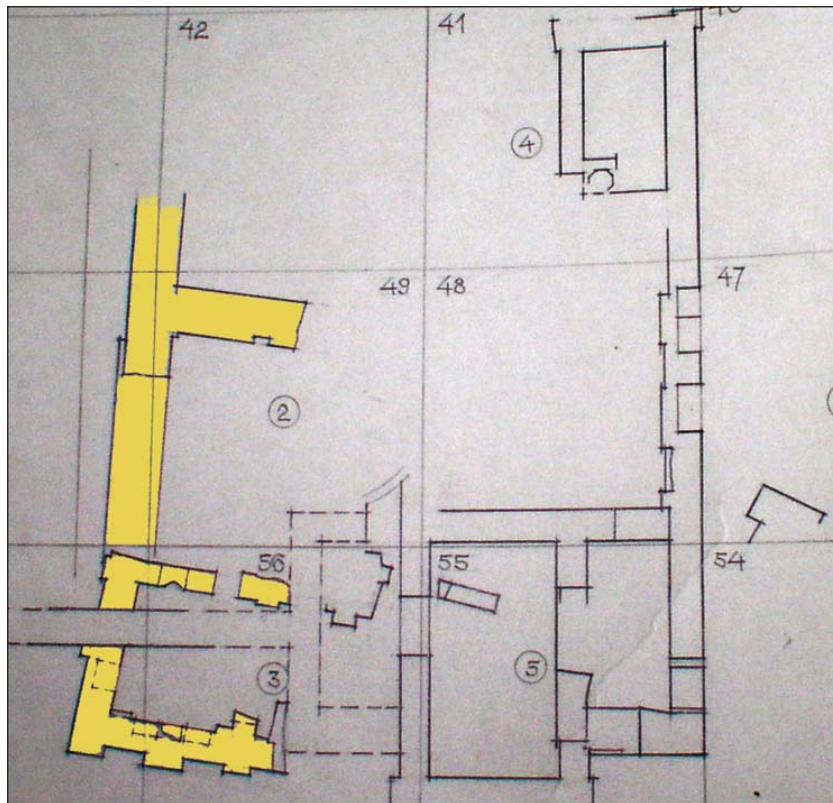
У 2006 році пам'ятку повторно вивчали О. Черненко та А. Казаков [Черненко, Казаков 2006]. Дослідження охопили ділянку, де планувалась «відбудова» зруйнованого дому Дворянських зібрань для створення там готельно-туристичного комплексу (іл. 3). У межі розкопів увійшла лише північна частина му-

Іл. 1. Фрагмент плану Чернігова 1757 р.: 1 – будинок міського магістрату; 2 – Погорілі (Миколаївські) ворота

рувань магістрату (розкоп 4 2006 року) у внутрішньому периметрі будинку Дворянських зібрань, почасти досліджена А. Карнабедом. Її руйнували стрічкові фундаменти зовнішньої стіни та внутрішніх приміщень будинку XIX ст. Ці фундаменти включали в себе вцілілі ділянки стін магістрату, що були розташовані нижче рівня підлоги Дворянських зібрань [Черненко 2008].

По завершенню археологічних розкопок 2006 року досліджена ділянка була передана забудовнику. Відповідно до рішення Чернігівської міської ради, забудовник брав на себе зобов'язання забезпечити музеєфікацію та задовільне зберігання архітектурних решток магістрату в підвальному приміщенні новобудови готельного комплексу [Архитектурно-строительные решения...2007]. Консерваційні заходи, пов'язані з підготовкою до музеєфікації, розробив і здійснив Державний науково-технологічний центр консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «КОНРЕСТ») на чолі з Р. Гуцуляком¹. У ході консерваційних робіт, серед іншого, демонтували нестабільні та невизначні ділянки мурувань. Уцілілі ділянки укріпили цегляною кладкою із сучасних матеріалів, навколишню територію – бетонною заливкою. Навколо встановили конструкції підвального приміщення новобудови. Однак через відсутність фінансування будівництво готельно-туристичного комплексу невдовзі було припинено та впродовж багатьох років не поновлювалось. У 2019 році Господарчим судом Чернігівської області право власності забудовника на об'єкт незавершеного будівництва скасували та ухвалили привести земельну ділянку (сучасна адреса: вул. Музейна, 6А) у «придатний для викорис-

Іл. 2. Фрагмент схематичного креслення мурувань магістрату та Дому дворянських зібрань зі звіту А. Карнабеда (заливкою виділено мурування магістрату)

тання стан шляхом знесення будівництва готельно-туристичного комплексу «Дворянське зібрання»»². Демонтаж недобудови здійснили влітку 2020 року.

З часу консервації 2007 року рештки магістрату містилися в незавершеному підвальному поверсі недобудови готельно-туристичного комплексу (іл. 4). Унаслідок дії сезонних температурно-вологісних змін вони зазнали значних ушкоджень (деструкція та втрата цегли, вивали, тріщини, деформація мурування тощо), поросли чагарником та були закидані побутовим і будівельним сміттям (іл. 5). У 2020 році під час демонтажу недобудови вдалося здійснити розчистку мурувань і моніторингові заходи (архітектурно-археологічні обміри та фотофіксація пам'ятки в тому стані, у якому вона перебувала) [Черненко, Новик 2020, с. 17–20; Черненко, Солобай, Луценко 2022]. Після завершення цих робіт залишки Магістрату були передані

¹ Інформацію про ці роботи вміщено в додатку до Наукового звіту про археологічні дослідження 2006 року [Черненко, Казаков 2006, с. 17–54].

² Господарський суд Чернігівської області. Ухвала від 02 травня 2019 року. Справа № 927/470/18. URL: <https://opendatabot.ua/court/81480847-17d925f7462d7a5da3671b2f815c9fd6>.

Іл. 3. Проект готельно-туристичного комплексу
«Дворянське зібрання»

виконавцям демонтажу недобудови для консервації. Оскільки рештки споруди містилися на глибині понад 1,5 м від сучасної поверхні, тобто нижче глибини промерзання ґрунту, за відсутності інших конструктивних рішень для консервації вирішили використати піщану засипку. Щоб запобігти руйнуванню пам'ятки, навколо неї лишили нерозібрані бетонні конструкції підвального приміщення недобудови. По завершенню консервації архітектурних решток магістрату котлован демонтованої недобудови також був засипаний піском до рівня сучасної поверхні. Роботи було завершено наприкінці літа 2020 року.

Результати моніторингу 2020 року та новітні дані, отримані в ході дослідження пам'яток архітектури Чернігова, дозволяють уточнити та доповнити висновки, зроблені в ході попередніх досліджень кам'яниці міського магістрату.

Звернення до писемних джерел дозволяє встановити, що будівля чернігівського міського магістрату мала досить цікаву «передісторію». За повідомленням О. Шафонського, її придбали для потреб магістрату в нащадків гетьмана Полуботка після пожежі 1750 року: «<...> дом каменный, где городской магистрат в крепости <...> принадлежал также черниговскому полковнику Полуботку и <...>, после пожара 1750 г. бывшего, куплен прежним черниговским магистратом, в котором оный и находится» [Шафонский 1851, с. 279]. Тобто на початку ця кам'яниця належала заможній чернігівській родині Полуботків. Споруду впевнено можна ототожнити з їх мурованим будинком «на фортеці», згаданим в «Описі конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Льво-

вим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини I дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році». Згідно з «Описом», на території фортеці Полуботкам належала «каменная палата, на верху 2 палаты, внизу 4 палаты без печей, 4 без окончин, под ними погреб» [Опис 2008, с. 465]. Відповідно до подальшого тексту «Опису» стає зрозумілим, що «погребів» (підвальних приміщень) у будинку було принаймні два: в одному 1723 року зберігалися бочки вина («лагонскаго вина 1 бочка полная, другая половина, волоскова 6 бочек полных, 7 неполных»), в іншому – бочки із селітрою («въ другом погребе 3 бочки селитры») [Опис 2008, с. 465].

Ці дані можна суттєво доповнити завдяки дослідженням будівельних матеріалів та будівельної техніки.

Як можна встановити, будівельні матеріали та система кладки всіх мурувань уцілілої частини кам'яниці досить близькі за своїми характеристиками. Її складено з червоної цегли-пальчатки (т. зв. «литовка», «жолобчаста», «з канелюрами») у техніці «в ящик» на сірому вапняному розчині. Цегла виготовлена у формі без дна. На її рівному боці помітні відбитки трави та піщаної підсипки. З подібної цегли споруджені всі відомі пам'ятки монументальної архітектури Чернігова XVII – початку XVIII ст.

Іл. 4. Недобудова готельно-туристичного комплексу «Дворянське зібрання». Знімок 2019 р. з ресурсу Google maps. (стрілкою позначено місцезнаходження кам'яниці магістрату)

У муруванні цегла покладена канелюрами як донизу, так і догори. Зовнішні поверхні стін утворені ретельно виведеними рядами ланцюгової кладки, внутрішній простір між ними заповнений рівномірними шарами цегли, здебільше цілої. Усі шви завтовшки близько 1 см. Засіб обробки швів встановити неможливо через їх погану збереженість.

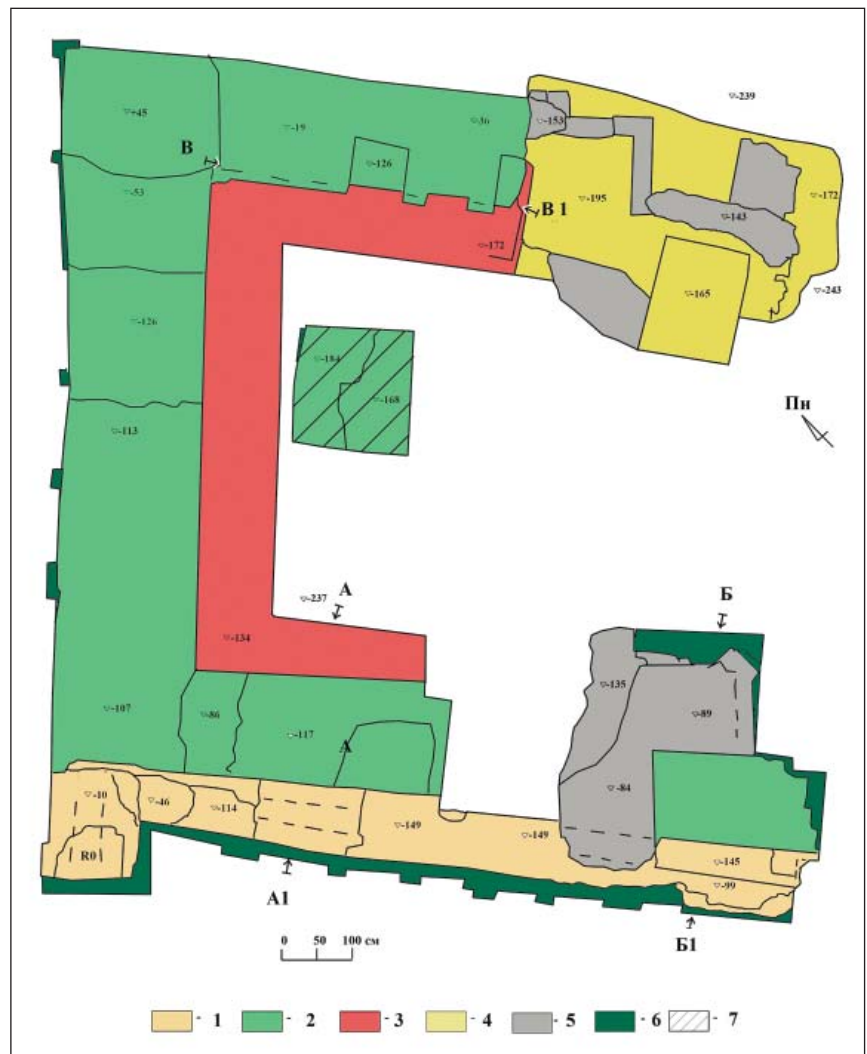
Уцілілі мурування є рештками двох підземних або напівпідземних приміщень. Їх можна розглядати як залишки згаданих в «Описі» 1723–1724 років «погребів» [Опис 2008, с. 465]. Обидва приміщення зведені в котловані, введеному в материк. Про це свідчить, серед іншого, ретельно виконане мурування зовнішньої поверхні їх стін. Глибину котловану та його межі складно встановити через руйнування XIX ст. Враховуючи потужність нашарувань на прилеглих ділянках чернігівської фортеці, можна припустити, що він був завглибшки понад 2,5 м.

Стіни приміщень збереглися до висоти близько 2 м від рівня підлоги. Вони спиралися на шар підсіпки з цегляного буту, закладеного в ровики завглибшки 0,2–0,3 м та пролитого вапняним розчином.

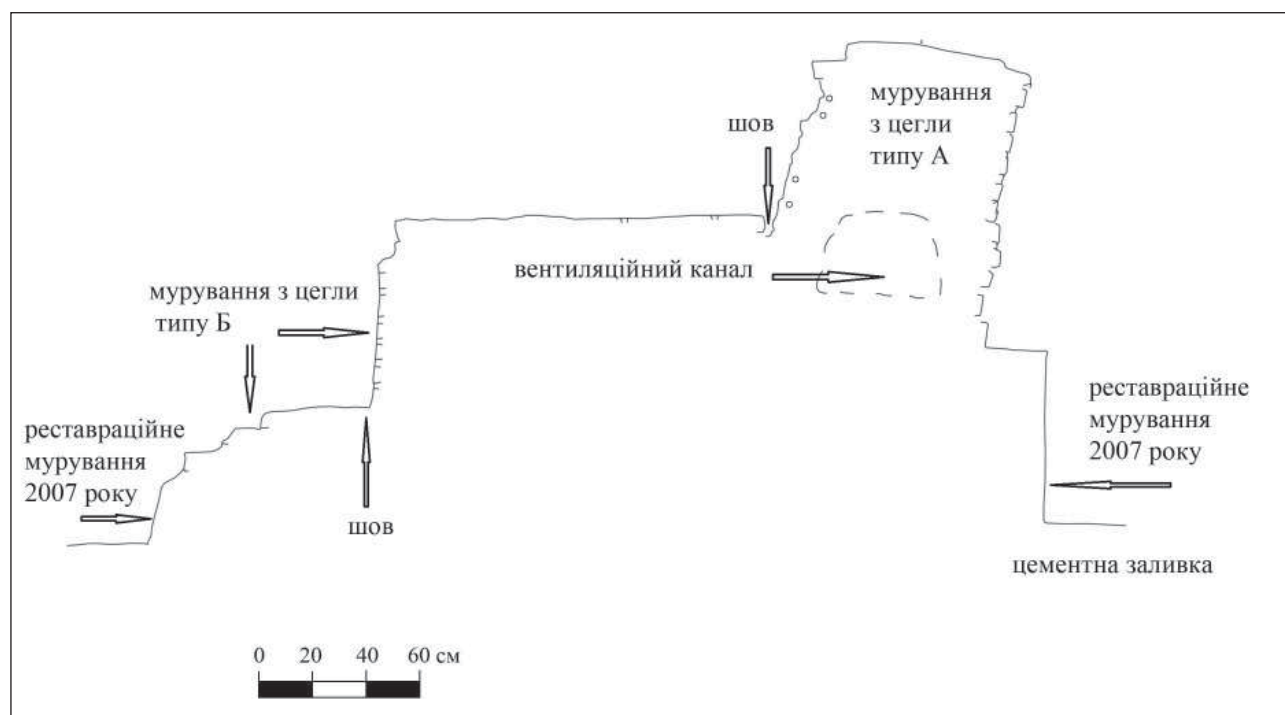
В історії кам'яниці можна визначити принаймні 4 послідовні будівельні етапи, яким відповідають 3 типорозміри цегли-пальчатки (Типи А, Б, В). Визначення типорозміру форматів цегли здійснювали 2007 року співробітники ДНТЦ «КОНРЕСТ» [Черненко 2008, с. 74] з урахуванням варіабельності, пов'язаної з різними умовами випалу (краще обпалена цегла менша за розміром, гірше – більша [Chorowska, Saban 2015, s. 89]). Ці дані були підтверджені в ході досліджень 2020 року.

Іл. 5. Рештки кам'яниці магістрату в зоні недобудови готельно-туристичного комплексу. Світлина перед розчисткою 2020 р.

Іл. 6. Картограма мурувань магістрату станом на 2020 р.
1 – мурування першого будівельного етапу; 2 – мурування другого будівельного етапу; 3 – мурування третього будівельного етапу; 4 – мурування четвертого будівельного етапу; 5 – мурування Дворянського зібрання XIX ст.; 6 – реставраційне мурування 2007 року; 7 – мурування стовпа, переміщене 2007 р. Пунктиром позначено місцезнаходження збережених ділянок вентиляційних каналів

Іл. 7. Розріз А-А1 (через південно-східну ділянку мурувань)

Усі відзначені типи мають аналоги в пам'ятках чернігівського будівництва XVII – початку XVIII ст. У практиці досліджень європейської цегляної архітектури прийнято вважати, що однакова за технологічними характеристиками та форматом цегла, виявлена в різних будівлях у межах одного регіону, є продукцією однієї майстерні та виготовлена більш-менш одночасно [Chorowska, Caban 2015, s. 89; Żemigala, 2008, s. 410–417]. Зважаючи на це, на підставі паралелей з датованими пам'ятками Чернігова можна встановити приблизну хронологію будівельної історії кам'яниці.

Тип цегли А: 34–36×16–17,5×5,5–6 см за форматом наближений до того, що зафіксований М. Цапенком у приміському будинку Полуботка «на Застриженні» (тобто за річкою Стрижень), датованому XVII ст. [Цапенко 1967, с. 84].

Тип цегли Б: 27–28×15–17×5,5–6 см. Аналогічна цегла використана в споруді Петропавлівської церкви з трапезною Єлецького монастиря, будівництво якої відноситься до 1670-х років [Черненко, Казаков, Новик, Бондар 2013, с. 8–9, 12], а також у ремонтних кладках середини XVII ст. Чернігівського Спасо-Преображенського собору [Черненко, Іоаннісян, Новик, Зиков, Торшин, Йолшин 2012, с. 25]). Слід відзначити, що в

обох відзначених випадках писемні джерела пов'язують будівельне виробництво з діяльністю В. Дуніна-Борковського, яка припадає на третю чверть XVII ст. Відповідно до повідомлення Іоаннікія Галятівського, для налагодження виробництва цегли в Чернігові В. Дунін-Борковський спеціально запросив майстра з Гадяча («Василий Дунин-Борковский, черниговский полковник Его царского Величества в Войске Запорожском, поставил кирпичный завод и своими средствами и старанием изготовлял кирпич <...>. Тогда же кирпичник Иоаким Филоненко из Гадяча в Чернигов пришел и, нанятый за деньки полковника, на кирпичном заводе кирпич изготовлял» [Галятівський 2013, с. 270–271]).

Тип цегли В: 29–30×16–17×5,5–6 см. Аналогічний формат цегли було зафіксовано у дзвіниці Чернігівського колегіуму, створення якої відносять до 1701 року [Адруг 2008, с. 82].

Перший будівельний етап. Найбільш раннім у будівлі кам'яниці магістрату можна вважати підвальне південно-західне приміщення, фактично – окремий об'єм з пілястрами-лопатками в зовнішній площині стін, складене з цегли типу А (іл. 6: 7). Рештки цього приміщення були повністю розкриті під час розкопок А. Карнабеда наприкінці XX ст. За його свідченням, приміщення мало в пла-

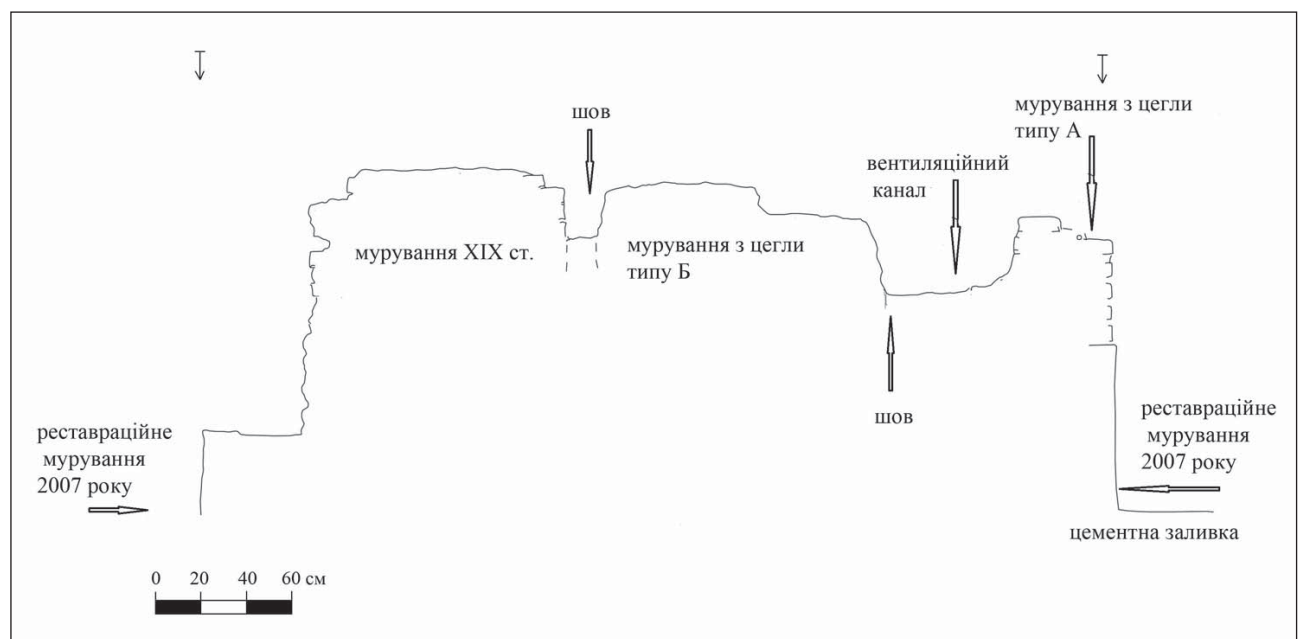
ні квадратну форму. Його розмір дослідник визначив як 4,49–4,64×4,78–4,80 м по внутрішньому периметру. Стіни були завтовшки близько 1 м. Таким чином, по зовнішньому периметру розмір приміщення повинен був дорівнювати приблизно 6,5×6,5 м. Мурування збереглися до висоти п'яти склепінь. Склепіння, на думку А. Карнабеда, були хрестовими [Карнабед 2008, с. 244–245].

У межі розкопу 2006 року ввійшла лише північно-східна стіна даного об'єму з рештками північного пілястра (іл. 6: 7; 7; 8). Стіна була завдовжки близько 10 м. Таким чином, розмір приміщення був дещо більшим, ніж відзначив А. Карнабед. Слід відзначити, що не збігалися й інші визначені ним габарити об'єкта.

У товщі мурування стіни простежувались повздовжні горизонтальні канали підпрямокутного перетину завширшки близько 0,4 м. Вони розташовувалися на висоті близько 1,2 м від рівня підлоги. Внутрішня поверхня каналів була старанно вичищеною, подекуди на ній зберіглася обмазка розчином. Такі їх особливості дозволяють виключити можливість, що вони залишилися на місці вміщених у мурування перетлілих балок. Можна припустити, що це – канали системи опалення теплим повітрям. Мова йде про гіпокауст того типу, що використовувався в Західній Європі впродовж X–XV ст., а на терені Польщі – до другої половини XVII ст. [Bis 2003, s. 6–9]. Цей тип системи

опалення походив від античного hypocaustum та розвинувся в колишніх римських провінціях упродовж Середньовіччя. Він відомий як *wärmluftheizung* – тепле повітряне опалення. На відміну від класичного hypocaustum, де подача тепла відбувалася через систему стовпів у підпіллі або трубчастий фундамент (непрямий обігрів), у *wärmluftheizung* тепле повітря постачалось безпосередньо в приміщення над топкою (прямий обігрів) через канали у підлозі та/або стінах. Таким чином доволі ефективно могли опалювати одну чи кілька кімнат і навіть кілька поверхів. Утім, такий спосіб обігріву був неекономним (потребував значної кількості палива) та складним у поточному обслуговуванні. Через це від нього поступово відмовились та перейшли до обігріву за допомогою кахляних печей [Mayer 1989, s. 217–220].

Конструкція як печей, так і теплопровідних каналів для *wärmluftheizung* не визначалась жорсткими канонами, їх пристосовували до конкретних умов та потреб [Bojęś-Białasik 2019, s. 41]. Це зазвичай ускладнює верифікацію їх решток [Bis 2003, s. 11–25]. Натомість вони завжди вміщувались у підвальному приміщенні, були невеликими заввишки та мали розгалужену систему теплопостачальних каналів різного діаметру в стінах. Про це свідчать, серед іншого, результати дослідження подібних опалювальних систем на території Малопольщі [Bojęś-Białasik 2019a]. Зважаючи на це, не мож-

Іл. 8. Розріз Б-Б1 (через південно-східну ділянку мурувань)

Іл. 9. Північний кут будівлі магістрату.
Вигляд зі сходу. Світлина 2020 р.

на виключити, що виявлені в стіні кам'яниці канали вели від опалювального пристрою в «погребі» в розташовані вище «палаты без печей», згадані в «Описі» 1723–1724 років [Опис 2008, с. 465]. На жаль, уривчасті відомості про результати досліджень кам'яниці наприкінці ХХ ст. та її погана збереженість не дозволяють перевірити таке припущення. А. Карнабед зазначав, що виявив у стінах приміщення кілька арочних конструкцій (вважав їх рештками віконних та входних прорізів або ж просто констатував наявність) [Карнабед 2008, с. 245]. Ці конструкції могли б бути залишками склепіння печі гіпокаусту, утім, відсутність графічних матеріалів та фотофіксації не дають змоги проаналізувати їх детальніше. Можна додати, що на території Східної Європи раніше був зафіксований лише один випадок улаштування такої системи опалення, пов'язаний з роботою західноєвропейського зодчого [Антипов, Яковлев 2019].

Враховуючи, що цегла типу А була використана для будівництва дому Полуботків «на Застриженні», можна вважати, що кам'яницю на території фортеці почали споруджувати приблизно в той самий час. Датування другого будівельного етапу, на якому до первинного приміщення кам'яниці прибудували ще одне, дозволяє уточнити коли саме це відбулось.

Другий будівельний етап.

Друге за часом виникнення приміщення кам'яниці частково було досліджено А. Карнабедом і повністю розкрито 2006 року. Це - підпрямокутний у плані об'єм 10×11 м по зовнішньому периметру, складений із цегли типу Б (іл. 2; 6; 5; 9; 10). Східна його частина була зруйнованою під час будівництва Дворянського зібрання.

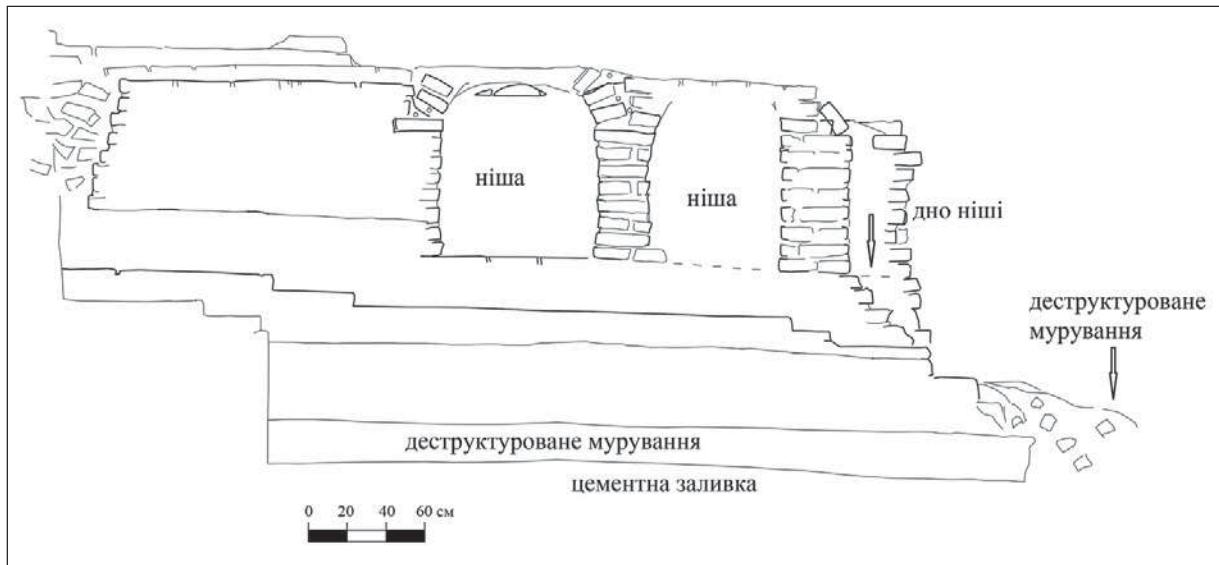
Об'єм було приставлено впритул до фасадної поверхні північно-західної стіни первинного приміщення. Між ними простежувався чіткий шов, по-

декуди закладений цеглою типу В. Судячи з усього, під час здійснення прибудови стіну первинного об'єму підтесали ззовні. Унаслідок цього було пошкоджено розташований у її товщі вентиляційний канал.

Зсередини другого приміщення в його північно-східній стіні частково збереглися три глухі ніші (іл. 9; 11). По його кутах вціліли п'яти склепінь. По центру підлоги збереглася квадратна в плані опора цегляного стовпа. Вона була вирізана монолітом та перенесена до північно-західної стіни приміщення в ході підготовки до музеєфікації в 2007 році, де міститься й нині (іл. 6: 3, 5; 12). Судячи з усього, перекриття приміщення спиралося на цей центральний стовп, тобто було одностовпним.

Іл. 10. Північний кут будівлі магістрату.
Вигляд з півночі. Світлина 2020 р.

Лл. 11. Розріз В-В1 (через північно-східну стіну)

Зважаючи на час використання цегли типу Б у будівництві Чернігова, виникнення другого приміщення кам'яниці можна впевнено віднести до 1670-х років. Це у свою чергу дозволяє розглядати більш ранню дату використання цегли типу А та будівництва будинків Полуботків у Чернігові. Слід зазначити, що на сьогодні в літературі було прийнято датувати їх кінцем XVII ст. [Адруг 2008, с. 24]. Нині ж можна визначити, що їх спорудили не пізніше третьої чверті XVII ст.

Третій будівельний етап. Третьому будівельному етапу відповідає широкий (1 м) мурований ступінчастий виступ у внутрішньому периметрі другого підвального приміщення (іл. 6: 6; 7; 9). Цей виступ складений з 6 рядів тичкового мурування цегли типу Б без перев'язки з масивом стін. Його виникнення можна віднести до часу, максимально наближеного до другого будівельного етапу. Можливо, воно пов'язане з улаштуванням перекриття підлоги (опора стеління з дошок, високо піднятого над рівнем ґрунту для вентиляції?).

Четвертий будівельний етап. Найбільш пізніми за часом виникнення є найгірше збережений масив мурування (нижні ряди недбалі кладки стіни, покладеної на пролиту вапняним розчином бутову підсіпку) із цегли типу Б та В. Він розташовувався у східному куті кам'яниці та був включений у мурування фундаментів XIX ст. (іл. 6: 7; 13). Через це визначити його конструктивні особливості складно. Утім, можна дійти висновку, що цей масив був орієнтований з відхиленням від плану давніших

конструкцій. Не виключено, що це – рештки підмурків ще однієї прибудови, опущені в давніший котлован, або ж свідчення капітального ремонту старих підмурків. Зважаючи на час використання в Чернігові цегли типу В, його можна орієнтовно віднести до межі XVII–XVIII ст.

Загалом же результати досліджень дозволяють простежити будівельну історію кам'яниці в період від третьої чверті XVII ст. до перших десятиліть XVIII ст., тобто в той час, коли вона ще не перейшла у власність чернігівського міського магістрату.

З писемних свідчень, узагальнених А. Карнабедом, випливає, що чернігівський міський магістрат займав колишню кам'яницю Полуботків досить недовго: між 1750 роком та кінцем XVIII ст. [Карнабед 2008, с. 246]. З даних архівних справ Чернігівської міської думи, оприлюднених В. Хижняковим, випливає, що вже 1786 року власного приміщення в міського магістрату не було [Хижняков 1899, с. 382]. Можливо, колишня кам'яниця Полуботків на той час перебувала вже в поганому стані і її розібрали. За повідомленням В. Хижнякова, так зробили з «непорядочними строениями» у центрі Чернігова перед проїздом Катерини II через місто того ж 1786 року [Хижняков 1899, с. 388]. У будь-якому випадку на середину XIX ст. кам'яниця припинила своє існування, на її місці було споруджено будівлю Дворянських зібрань. Міський же магістрат на початку XIX ст. отримав нову будівлю [Карнабед 2008, с. 246]. Утім, це вже інша тема, яка потребує окремого розгляду.

Іл. 12. Мурування опорного стовпа. Світлина 2020 р.

Іл. 13. Масив мурування в східному куті будівлі магістрату. Вигляд з північного сходу. Світлина 2020 р.

Джерела та література

- Адруг, А. К. 2008. *Архітектура Чернігова XVII – початку XVIII ст.* Чернівці.
- Адруг, А. 2008. Цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. *Сіверянський літопис*, 2, с. 22–26.
- Антипов, И. В., Яковлев, Д. Е. 2019. Тёплый дом новгородского архиепископа: система отопления во Владычной палате 1433 года. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 9, с. 449–457.
- Архитектурно-строительные решения. Проект воссоздания здания бывших дворянских собраний с обустройством отельно-туристического комплекса в г. Чернигов по ул. Горького, 6А. 2007. *Столица*, 1. Киев, с. 14.
- Галятовский, И. 2013. Скарбница потрібная. *Тарасенко, А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбницы потребной» Иоанникия Галятовского.* Чернигов.
- Карнабед, А. А. 1981. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове. *Археологические открытия 1980 г.* Москва, с. 253.
- Карнабед, А. А. 1986. Отчёт об архитектурно-археологических исследованиях в зонах охраны памятников архитектуры Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в 1986 г. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №1986/160.
- Карнабед, А. А. 1988. Отчёт об охранных архитектурно-археологических наблюдениях и работах в 1988 г. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №1988/102.
- Карнабед, А. А. 2008. Чернігівський магістрат XVII–XVIII ст. Де і яким він був. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 241–247.
- Карнабед, А. А. Глущенко, В. П. 1980. Охранные археологические исследования в зонах строительства в г. Чернигове // Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». КН 455/1–4.
- Опис конфіскованого майором Раєвським та гвардійським сержантом Львовим за наказом бригадира Румянцева у грудні 1723 – січні 1724 рр. майна і маєтностей Полуботків, із засвідченням повернення конфіскату за наказом цариці Катерини І дружині Полуботка та його синам Якову і Андрію у 1725 році. 2008. *Універсали Павла Полуботка (1722–1723).* Київ, с. 444–505.
- Хижняков, В. 1899. Черниговская старина (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы. *Киевская старина*, 65, с. 367–407.
- Цапенко, М. 1967. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.* Москва.
- Черненко, О. Є. 2008. Археологічні дослідження споруди чернігівського магістрату. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 73–77.
- Черненко, О. Є., Казаков, А. Л. 2006. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А «ВАЛ»). Розкоп 4 // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №2006/281.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г., Зиков, П. Л., Торшин, Є. М., Йолшин, Д. Д. 2012. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. №2012/218.
- Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Новик, Т. Г., Бондар, О. М. 2013. Звіт про науково-рятивні археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові у 2013 р. Т. 1 // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. 2013/149.
- Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2020. Звіт про археологічні дослідження на території Чернігова у 2020 р. // НА ІА НАН України. Фонд експедицій. б/н.
- Черненко, О., Солобай П., Луценко Р. 2022. Архітектурно-археологічні дослідження будівлі Чернігівського магістрату XVII–XVIII ст. (колишня кам'яниця Полуботка). *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.* Київ, с. 356–358.
- Шафонский, А. 1851. *Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием.* Киев.

Bojęś-Białasik, A. 2019. Piece hypokaustyczne w klasztorach Małopolski. Zarys rozwoju techniki ogrzewnictwa i najstarsze odkryte systemy ogrzewania. *Wiadomości Konserwatorskie*, 58, s. 33–43.

Bojęś-Białasik, A. 2019a. Piece hypokaustyczne w klasztorach Małopolski. Wybrane przykłady pieców i systemów grzewczych odkrytych podczas badań. *Wiadomości Konserwatorskie*, 59, s. 73–82.

Bis, W. 2003. Ze studiów nad piecami typu hypocaustum z terenu ziem Polski. *Architectus*, 1–2 (13–14), s. 3–28.

Chorowska, M., Caban, M. 2015. The Origins of the Brick Architecture in Silesia. Brick: Size, Composition, Chronology. *Forum urbes medii aevi*, IX/1–2. Bricks and building ceramics in medieval and modern urban architecture of Central Europe, Brno, s. 8–19.

Meyer, D. 1989. Warmluftheizungen des Mittelalters. Befunde aus Lübeck im europäischen Vergleich. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte*, 16, Bonn, s. 209–231.

Żemigła, M. 2008. *Cegła w budownictwie wielkopolskim w średniowieczu*. Łódź.